

५. रेडियोमा दलित

- चक्रमान विश्वकर्मा

संक्षिप्त इतिहास

भनाइ छ- सूचना नै शक्ति हो। मानिसको चौतर्फी विकासका लागि शिक्षा, सम्पत्ति र शासनसत्ता अति नै आवश्यक कुरा हुन्। तीमध्ये सूचना/शिक्षाले मानव सभ्यताको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। तर जातिवादी वर्णव्यवस्था लागू भएको हिन्दू समाजमा सूचना र शिक्षा शासक वर्गले आफूमा मात्र सीमित राखेको कारण आम जनता अशिक्षित हुनु स्वाभाविकै हो। मनुस्मृति जस्तो धर्मग्रन्थ तयार पारी शुद्र र नारीलाई शिक्षा, सम्पत्ति र शासनसत्ताबाट सँधै टाढा राख्नु भन्ने उपदेश/आदेश कठोरतापूर्वक शासकहरूले लागू गरेको कारण आजपर्यन्त नेपाली समाजको ठूलो हिस्सा अशिक्षित रहेको सर्वविदितै छ। त्यसै कारण ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०४६ पश्चात् निर्मित नेपालको संविधान २०४७ ले सार्वभौमसत्तासम्पन्न जनताको हैसियत प्रदान गरेका २० प्रतिशतभन्दा बढीको संख्यामा रहेका सीप र कलाका धनी दलित समुदाय अझै आफ्नै जन्मभूमिमा स्वतन्त्रता र स्वाभिमानका साथ बाँच्न पाइरहेका छैनन्। समाजमा दोस्रो दर्जाको नागरिक जीवन बिताउन विवश छन्। शासनसत्ताका संचालकहरूले पनि आम जनतालाई सचेत र जागरुक बनाउन त्यति रुचि लिएको पाइँदैन। वर्तमान नेपाली समाजमा संचार-क्षेत्रमा जे जति परिवर्तन र विकास भएको छ, त्यो शासनसत्ता संचालकहरूको भन्दा पनि सचेत संगठित बौद्धिक वर्ग र नागरिक समाज तथा अन्तरराष्ट्रिय प्रभावको कारण हुन गएको हो भन्दा अत्युक्ति नहोला।

नेपालको संविधान २०४७ ले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकको प्रत्याभूति गरेको कारण तथा नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक राज्यको रूपमा स्वीकार गरी विद्यमान सामाजिक असमानतालाई अन्त्य गरी सबै नेपालीको समान हैसियत कायम गर्न राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू संविधानमै उल्लेख गरिएको हुँदा सरकारले विभिन्न नीति र ऐन-नियमहरू लागू गर्दै आएको पाइन्छ।

नेपालको इतिहासलाई केलाउँदा सामाजिक परिवर्तनका लागि संचार भन्ने अभियान अझै थालिसकेको छैन। जातीय भेदभाव अन्त्य गर्ने सवालमा जनचेतना जगाउने कार्यक्रम संचार माध्यमबाट, विशेष गरी रेडियो नेपालबाट २०५० सालपछि मात्र गैर सरकारी क्षेत्रबाट प्रारम्भ गरिएको पाइन्छ। सरकारले संचार नीति २०४९ लागू गरेपछि मात्र संचार क्षेत्रमा केही खुलापन आई विभिन्न एफ.एम. स्टेसनहरू स्थापना हुने र जनजातिका विभिन्न सवालमा पनि रेडियो कार्यक्रमहरू प्रसारण हुन थालेको पाइन्छ। रेडियो नेपालमा जातिभेदभाव अन्त्य गर्ने सवालमा पहिलो कार्यक्रम २०५२ साल फाल्गुन १ गतेदेखि दलित सेवा संघले दलित जनजागरण

२ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

कार्यक्रम संचालन गरेर सुरुवात गरेको पाइन्छ, भने २०५१/१०/७ गते देखि इन्सेकले मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम संचालन गरेको पाइन्छ। एफ.एम. स्टेसनहरूमध्ये रेडियो सगरमाथाबाट मात्र दलित सवालमा सामग्री प्रसारण गरिएको पाइएको छ। सरकारी स्तरबाट रेडियो नेपालमा २०५५/१०/१ देखि मात्र हप्तामा १ दिन १५ मिनेटको कार्यक्रम दलित वर्ग विकास समिति मार्फत संचालन गरेको पाइन्छ।

२०४६ सालयता रेडियोबाट दलित मुद्दामा संचालित रेडियो कार्यक्रमहरू

तालिका ५.१ रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रमहरू

क्र. सं.	मिति	कार्यक्रमको नाम संस्था व्यक्ति		संचालक	समय अवधि	कैफियत
१.	प्रारम्भ २०५१/१०/७ देखि हालसम्म	मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम	इन्सेक	प्रेक्षा ओझा मनोज गजुरेल	२५मिनेट प्रत्येक शनिवार विहान ८:३०-५५	रेडियो नेपालबाट हाल सम्म प्रसारित कार्यक्रम शृङ्खलाहरू मध्ये २०% दलित सवालमा प्रसारण गरिएको।
२.	२०५२/११/१ देखि हालसम्म	दलित जनजागरण कार्यक्रम	दलित सेवा संघ	चक्रमान विश्वकर्मा रदा विश्वकर्मा गणेश कालिराज	१५ मिनेट प्रत्येक बुधवार ८:३०-८:४५	हालसम्म ३०० शृङ्खला प्रसारण गरिएको। ०५५ चैत्र देखि २०५६ जेष्ठसम्म ३ महिना संसद्को निर्वाचनको समयमा दलित मताधिकार चेतना कार्यक्रम पनि प्रसारण गरेको।
३.	२०५४/३/१ देखि ९/३० सम्म	खोजखबर कार्यक्रम	रेडियो नेपाल	संगीता लामा	प्रत्येक शनिवार वाहेक दैनिक १५ मिनेट बेलुका ८:३०-८:४५	दलित मुद्दामा जम्मा ३ वटा कार्यक्रम प्रसारण गरेको मिति २०५४/५/१, ५/२२ र ७/२४
४.	२०५४/१०/१ देखि हालसम्म	हाकाहाकी कार्यक्रम	हाकाहाकी रेडियो पत्रिका	गोपाल गुरागाईं मन्टेश्वरी राजभण्डारी	मंगलवार, विहीवार र	दलित सवालमा हालसम्म १० वटा शृङ्खला प्रसारण गरेको प्रसारण मिति: २०५४/१०/१३, २२,

३ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

					शुक्रवार बेलुकी द:३०- द:४५	२०५५/११/२०, २०५६/२/२७, ३/१०, ५/१, ११/५, १२/१ ७, २०५७/५/१, ६/३
५.	२०५५/८/ ११	हाम्रो संस्कृति हाम्रो परम्परा	रेडियो नेपाल	यज्ञनिधि दाहाल बमबहादुर थापा जिताली	१५ मिनेट विहान द:३०- द:४५	नेपाली समाजमा कामी जातिको महत्त्व शीर्षकको १ शृङ्खला मात्र प्रसारण गरिएको।
६.	२०५५/१०/ १ देखि २०५६/७/ ३०	मानव मर्यादा कार्यक्रम	स्थानीय विकास मन्त्रालय दलित वर्ग विकास स मिति	रेडियो नेपालका सकर्मचारीहरु	प्रत्येक आइतवार बेलुकी द:४५ देखि ९ बजेस म १५ मिनेट	हालसम्म ४० वटा शृङ्खला प्रसारण गरिएको
७.	२०५६/८/ १ देखि हालसम्म	जनचेतना कार्यक्रम	स्थानीय विकास मन्त्रालय दलित वर्ग विकास स मिति	अनिता परियार सहिरालाल विश्वकर्मा विक्रम परियार पविता परियार	प्रत्येक आइतवार बेलुकी द:४५ देखि ९ बजेस म १५ मिनेट	हालसम्म ४८ वटा शृङ्खला प्रसारण गरेको, सरकारी स्तरबाट स चालन गरिएको कार्यक्रम।
८.	२०५७/६/ ६ देखि	चिन्तन चौतारी कार्यक्रम	दलित गैर सरकारी सं था महासंघ	चक्रमान विश्वकर्मा उद्धव सिंह चन्दारा	१५ मिनेट प्रत्येक शुक्रवार	हालसम्म १२ वटा शृङ्खला प्रसारण गरिएको

सरकारी संचार माध्यम रेडियो नेपालबाट दलितका सवालमा कार्यक्रम प्रसारण हुनु आफैमा महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी कदम हो। रेडियो नेपालको प्रसारण क्षमता

४ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

एफ.एम. स्टेसनहरुको भन्दा व्यापक छ। जनतामा यसप्रति गहिरो विश्वास छ। त्यसैले रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम ज्यादै प्रभावकारी हुने कुरामा कसैको दुईमत नहोला।

हाल दलित सवालमा केन्द्रित रहेर रेडियो नेपालबाट ३ वटा कार्यक्रमहरु - जनचेतना कार्यक्रम सरकारको तर्फबाट आइतबार बेलुकी ८.४५-९.०० सम्म, दलित जनजागरण कार्यक्रम बुधवार बेलुकी ८.३०-८.४५ सम्म र चिन्तन चौतारी कार्यक्रम शुक्रवार विहान ८.३०-८.४५ सम्म साप्ताहिक रुपमा प्रसारण भइरहेका छन्। यी सबै कार्यक्रमको समय १५ मिनेट रहेको छ। संचालकहरु सबै दलित रहेका छन्। यीवाहेक मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम प्रत्येक शनिवार र रेडियो पत्रिका हाकाहाकी हप्तामा ३ दिन प्रसारण गरिन्छ। तर तिनमा दलितको सवालमा छ्यासमिसे रुपमा सामग्री प्रसारण गरिन्छ। मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम र रेडियो पत्रिका हाकाहाकीका संचालक गैर दलित रहेका छन्। दलितहरुद्वारा संचालित रेडियो कार्यक्रममा धेरै सेन्सर गरिन्छ भने गैर दलितले संचालन गरेका कार्यक्रममा न्यून मात्रामा सेन्सर गरिन्छ।

तालिका ५.२ रेडियो सगरमाथाबाट संचालित कार्यक्रम

क्र.सं.	मिति	कार्यक्रमको नाम	समय/अवधि	संचालक	सहभागी	विषयवस्तु
१.	२०५५/११/१४	डबली	बेलुकी ८:१५-८:४५, ३० मिनेट	प्रत्युष वन्त	चक्रमान विश्वकर्मा महासचिव दलित सेवा संघ	नेपालको दलित आन्दोलन वर्तमान स्थिति र भावी रणनीति
२.	२०५५/१२/२९	डबली	विहान ८:३०-९:००, ३० मिनेट	प्रत्युष वन्त	दुर्गा सोब मोतीलाल नेपाली विद्यानाथ कोइराला हिरा विश्वकर्मा	आउँदो चुनाव र त्यसपछिको राजनीतिमा दलित प्रस.
३.	२०५६/३/१८	आजका कुरा	बेलुकी ८:१५-४५, ३० मिनेट	चेतन पाण्डेय	चक्रमान विश्वकर्मा चिरिकशोभा ताम्राकार क्याम्पस प्रमुख (पद्मकन्या क्याम्पस)	आ.व. २०५५/५६ को नीति तथा कार्यक्रम र दलित समुदायको प्रतिक्रिया
४.	२०५६/५/१	आजका कुरा	बेलुकी ८:१५-४५, ३० मिनेट	किरण पोखरेल	चक्रमान विश्वकर्मा गायक रुबी जोशी	मुलुकी ऐन, नेपालको न्याय व्यवस्था र दलित मुक्तिका कुरा

५. नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

५.	२०५६/६/५	डबली	विहान ८:३०-९:००, ३० मिनेट	प्रत्यूष वन्त	पद्मलाल विश्वकर्मा मानबहादुर विश्वकर्मा	नेपालमा दलित आन्दोलन हालको स्थिति र भविष्य
६.	२०५७/४/२८	आजका कुरा	बेलुकी ८:१५-४५, ३० मिनेट	किरण पोखरेल	डा. कृष्ण भट्टचन डा. डिल्लीराम दाहाल चैतन्य सुब्बा	जनजाति दिवसका सन्दर्भमा
७.	२०५७/५/२	आजका कुरा	बेलुकी ८:१५-४५, ३० मिनेट	किरण पोखरेल	पद्मलाल विश्वकर्मा डा. विद्यानाथ कोइराला	मुलुकी ऐन, कार्यान्वयनको ३८ वर्ष र छुवाछूतको समस्या
८.	२०५७/५/१८	आजका कुरा	बेलुकी ८:१५-४५, ३० मिनेट	किरण पोखरेल	चक्रमान विश्वकर्मा विनकुमार विश्वकर्मा	जातीय छुवाछूत र यसले जन्माएको प्रश्न
९.	२०५७/५/२५	डबली	विहान ८:१५-४५	किरण पोखरेल	पद्मलाल विश्वकर्मा डा. विद्यानाथ कोइराला हरि गौतम	पाठ्यक्रमका आँखामा दलित

रेडियो सगरमाथा नेपालको पहिलो सामुदायिक रेडियो स्टेसन हो। अतः यसबाट प्रसारित कार्यक्रमहरू जनमुखी रूपमा प्रसारण गरिँदै आएका छन् र हुनु पर्दछ। रेडियो सगरमाथा काठमाडौँमा बज्ने स्टेसन भएकाले यस स्टेसनबाट प्रसारित सामग्रीहरूको ज्यादै ठूलो महत्त्व छ। तर सामुदायिक रेडियो स्टेसन भएर पनि रेडियो सगरमाथाले दलितको सवाललाई अझै प्राथमिकतामा राखेको छैन। स्थापनाकालदेखि हालसम्म दलित सवालमा जम्मा ९ वटा सामग्रीहरू मात्र (समाचारबाहेक) प्रसारण भएको पाइन्छ।

बीबीसी नेपाली सेवाको रेडियो कार्यक्रम अत्यन्त प्रभावकारी कार्यक्रम हो। अतः यस कार्यक्रमबाट दलितको सवालमा सामग्री प्रसारण हुनु ज्यादै महत्त्वको विषय र प्रभावकारी प्रस्तुतीकरण पनि हो। यस कार्यक्रमका संचालकहरूको विषयवस्तु छनौट र प्रस्तुतीकरणको शैली आफ्नै खालको भएको हुँदा दलित सवालमा सामग्री प्रसारण गर्दा नयाँ आयाम थप्ने खालका आन्दोलनमुखी गतिविधिहरू संचालन गरिनु आवश्यक छ। हालसम्म जम्मा ३ वटा कार्यक्रममा दलितसम्बन्धी विषयवस्तु प्रसारण गरिएको पाइन्छ। प्रसारित सामग्री थोरै भए पनि अत्यन्त महत्त्वका साथ सन्दर्भ मिलाएर प्रसारण गरिएकाले ज्यादै प्रभावकारी रहेका छन्।

६ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

तालिका ५.३ बीबीसी नेपाली सेवाबाट प्रसारित कार्यक्रम

क्र.सं.	मिति	कार्यक्रमको नाम	समय/अवधि	संचालक	सहभागी	विषयवस्तु
१.	२०५६/५/६	नेपाल सन्दर्भ	बेलुकी ९:०५-९:१५, १० मिनेट	सुशील शर्मा भगीरथ योगी	सी.के.लाल हिरा विश्वकर्मा चक्रमान विश्वकर्मा दीपक ज. विश्वकर्मा	नयाँ विहानीको प्रतीक्षामा छुनु नेपालका दलित
२.	२०५६/११/२५	नेपाल सन्दर्भ	बेलुकी ९:०५-९:१५, १० मिनेट	सुशील शर्मा भगीरथ योगी	विभिन्न जिल्लाका दलित महिलाहरु	जातीय भेदभावको अन्त्यका लागि दलित महिलाको सहभागिता
३.	२०५७/५/१	नेपाल सन्दर्भ	बेलुकी ९:०५-९:१५ सम्म १० मिनेट	सुशील शर्मा भगीरथ योगी	राष्ट्रिय सभाका सांसदहरु- विजुल विश्वकर्मा र लालबहादुर विश्वकर्मा, दलित विकास समितिका उपाध्यक्ष गणेश परियार, अम्बिका गजमेर (महासचिव, दलित महिला संघ) चक्रमान विश्वकर्मा (महासचिव, दलित सेवा संघ)	

हालसम्म प्रसारित केही कार्यक्रमहरुको विश्लेषण

तालिका ५.४.१

क्र.सं.	मिति	समय/अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५४/३/१४ २०५४/३/२१	शनिवार विहान ८:३०-५५ ७ मिनेट	प्रेक्षा ओझा मनोज गजुरेल	डेरीमा दलित समुदायको दूध जातकै कारणले खरिद नगरिएको घटना र मानव अधिकारको सवाल सम्बन्धमा नाटक विधामा प्रस्तुत गरिएको	प्रेक्षा ओझा मनोज गजुरेल नरनाथ लुइटेले	रेडियो नेपालबाट प्रसारित मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम

७ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

प्रस्तुत कार्यक्रममा डेरीमा दलित समुदायका व्यक्तिको दूध खरिद गर्ने सन्दर्भलाई लिएर जातीय भेदभाव युक्त मानसिकताको कारण संविधान, कानून पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको तथ्यमाथि प्रकाश पार्दै जातिवादी मानसिकता तथा मूल्य मान्यताकै कारण मानव अधिकारको अपव्याख्या गरिने तथा दलित समुदायको मानव अधिकारको उल्लङ्घन भइरहेको कटु यथार्थलाई नाटकका माध्यमबाट प्रकाश पारिएको छ। नेपालको संविधान, मुलुकी ऐन र मानव अधिकार घोषणापत्रमा कसैलाई पनि जातीय भेदभाव गर्न नहुने सवै मानिस बराबर भएको घोषणा गरिएकोले त्यो कुरा व्यवहारमा लागू गर्नुपर्ने सन्देश श्रोताहरूलाई दिइएको छ। दलित समुदायको मनोबल बढाउने सन्देश दिइएको छ। नाटक ग्रामीण भाषाका शैलीमा सामान्य र प्रस्ट बुझिने गरी प्रस्तुत गरिएको छ।

यो कार्यक्रम शनिवारको दिन बिहान ८:३०-५५ बजेको समयमा प्रसारण गरिएको थियो। यस कार्यक्रमको अगाडि घरेलु उद्योग विकास कार्यक्रम तथा पछाडि ९ बजेको समाचार प्रसारण गरिने भएको तथा शनिवारको दिन परेकाले कार्यालयका कर्मचारीले समेत सुन्न सक्ने अनुकूल समयमा प्रसारण गरिएको छ। प्रस्तोताको स्तर राम्रो छ। विषयवस्तुमा रुचि पनि छ तर ज्ञान अझ बढाउनु पर्ने देखिन्छ। कार्यक्रमका संचालकहरूले नै नाटकको पात्रका रूपमा काम गरेको हुनाले स्तरीय सहभागिता रहेको छ। क्षेत्र पनि सम्बन्धित नै अर्थात् मानव अधिकार क्षेत्र नै रहेको छ। कार्यक्रमको श्रव्य स्तर राम्रो छ तर दलित समुदायका पात्रलाई सम्मानजनक रूपमा अझै प्रस्तुत गर्न सकिएको छैन। होच्याउने रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। जस्तो नाम नै अनन्ते राखिएको छ र शिक्षिकाद्वारा एक ठाउँमा मात्र दाइ भनिएको र अन्तमा त पीडित पक्ष अनन्ते भनिएको छ। शिक्षिकाले अनन्त दाइ भनेको भए श्रोताहरूमा त्यसको सकारात्मक प्रभाव पर्ने थियो। कार्यक्रम संचालकहरू गैर दलित भएकाले यस्तो हुन गएको हो। रेडियो कार्यक्रममा दलित पात्रहरूलाई सम्मानित पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिनु आवश्यक छ। यसले ठूलो मनोवैज्ञानिक परिवर्तन ल्याउने छ।

तालिका ५.४.२

क्र.सं.	मिति	समय/अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५४/८/२३	बेलुकी ८:४५ देखि ८:४९ सम्म	संगीता लामा प्रदीप कार्की	दलित समुदायका व्यक्तिले सार्वजनिक इनार छुँदा उनीमाथि समाजले गालीकटुब्जे, त्यस बेइज्जती र क्षेत्रका कुटपिटको घटना विवरण तथा त्यसको कानूनी उपचार	रामभक्त कोइराला (साँकी) भक्तपुर त्यस प्रसिद्ध उद्यमी (भेदभावको शिकार भएका)	रेडियो (नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम खोजखबर प्रसिद्ध)

८ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

				जानकारी	श्यामबाबु काफ्ले काठमाडौंका कानून व्यवसायी	
--	--	--	--	---------	--	--

प्रस्तुत कार्यक्रममा छुवाछूतको प्रचलनका कारण निर्दोष व्यक्तिले अन्याय सहनु परेको, धार्मिक अन्धविश्वासका कारण कुटाइ खाने व्यक्तिलाई नै कुवा चोख्याउन रुद्री लगाउन भनेर पैसा तिराउन ठूलो जाति भनिनेहरु कस्सिएको सामग्री रोचक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ। हिन्दू जातिवादी वर्णव्यवस्था र नेपाली समाजको अन्धविश्वासी कट्टरपनाको एक नमुना पेस गरिएको छ। छुवाछूतको चलन संविधान र कानून विपरीत भएको, धर्मसम्मत नभएको सन्देश श्रोताहरुलाई दिन खोजिएको छ, छुवाछूतको व्यवहार गर्नेलाई १ वर्ष कैद र रु. ३ हजार जरिवाना हुने कानूनी व्यवस्थाबारे पनि जानकारी गराइएको छ।

सामग्री छोटो, मीठो तथा प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। संचालकले सहभागितामूलक ढंगले सामग्री प्रसारण गरेको पाइन्छ। समय रातीको ८:४५ बजे श्रोताहरुको अनुकूल हुने समयमा सामग्री प्रसारण गरिएको छ। यस कार्यक्रमको अगाडि पर्यटन कार्यक्रम तथा पछाडि राति ९ बजेको समाचार प्रसारण गरिने हुँदा महत्त्वपूर्ण समयमा प्रसारण गरिएको छ। प्रस्तोताको स्तर राम्रो र अनुभवी रहेको, रुचि भएको तर गहिरिएर ज्ञान हासिल गर्न अझै बाँकी रहेको आभास हुन्छ। सहभागीको छनौट राम्रो तरिकाले गरिएको अर्थात् स्वयं पीडित पक्षको आवाज प्रस्तुत गरिनुका साथै सान्दर्भिक समयमा कानून व्यवसायीको भनाइसमेत प्रस्तुत गरिएकाले सामग्री स्तरीय, रोचक, प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ। तर अन्याय गर्नेहरुलाई दण्ड-सजाय गरिएको सामग्री प्रसारण गरिएको भए अझ प्रभावकारी हुन सक्ने थियो। मुलुकी ऐनमा भएको दण्ड सजायको व्यवस्था कार्यान्वयन भयो कि भएन, जातीय भेदभाव गर्नेहरुले सजाय पाए कि पाएनन् भन्ने कुरा प्रसारण नगरिएकाले श्रोताहरुलाई दिन खोजेको सन्देश अधुरो नै रहेको छ।

तालिका ५.४.३

क्र.सं.	मिति	समय/ अवधि	संचालक	विषय वस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५५/८/११	बिहान ८:३० देखि ८:४५ सम्म १५ मिनेट	दाहाल यज्ञनिधि	आर्थिक, सामाजिक र धार्मिक नेपाली समाजमा कामी जातिको महत्त्व	डा. पक्षराजाराज सुवेदी द्वारा लिखित निबन्ध	रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम हाम्रो सँस्कृति, हाम्रो परम्परा

९ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

नेपाली समाजको धार्मिक, सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा कामी जातिको योगदान र महत्त्व माथि प्रकाश पार्ने उद्देश्यले रेडियो नेपालबाट प्रसारण गरिएको प्रस्तुत सामग्रीको प्रस्तुतीकरण ज्यादै स्तरीय र रोचक रहेको तथा श्रोताहरूलाई छिट्टै प्रभावित गर्ने खालको रहेको छ। साहित्यिक कार्यक्रम संचालन गरी लाखौं श्रोताको मन जित्न सफल भएका दाहाल यज्ञनिधि, बमबहादुर थापा जिताली र निहारिकाले प्रस्तुत गरेको यो सामग्री दलित समुदायको आत्मबल बढाउने खालको तथा धार्मिक, आर्थिक र सामाजिक रूपमा पछाडि पारिएका कामी समुदाय राष्ट्रका भाग्यनिर्माता भएको सन्देश श्रोताहरूलाई दिन खोजिएको छ र सफल पनि भएको छ। यस कार्यक्रमप्रति दलित श्रोताहरूको सकारात्मक प्रतिक्रिया रहेको छ। गैर दलितहरूमध्ये मानवतावादी र समानताप्रेमी श्रोताहरूको सकारात्मक प्रतिक्रिया रहेको छ, भने संकीर्ण, धार्मिक अन्धविश्वासी श्रोताहरूलाई आघात पर्न गई उनीहरू संचालकहरूसँग झगडा गर्नसम्म पुगेको प्रतिक्रिया पाइएको छ।

समय विहानको रहेको छ, अधिकांश कामकाजी श्रोताहरूलाई सुन्न अनुकूल नमिल्ने समय रहेको छ। यस कार्यक्रमको अगाडि स्थानीय समाचार र पछाडि विज्ञापन प्रसारण गरिएको छ। प्रस्तोताहरूको स्तर ज्यादै स्तरीय र परिमार्जित रहेको तथा रुचि पनि सकारात्मक रहेको पाइन्छ। सामग्री प्रस्तुत गरिँदाको श्रव्यस्तर पनि गुणस्तरीय नै रहेको पाइन्छ। यसै प्रकारले दलित मुद्दामा रेडियो कार्यक्रम प्रसारण गरिने हो भने ज्यादै प्रभावकारी हुने र समाजमा छिटो परिवर्तन आउन सक्ने देखिन्छ।

सामग्रीमा प्रस्तुत गरिएका उखान-टुक्काहरू मध्ये, “राजाको काम छोडेर कामीको देवाली”, “काले कामी भने पनि कामी काले भने पनि उही हो”, “आरनमा बस्ने कामीका धोतीजस्तै बैकर”, “मुसाकी छोरी मुसालाई, कामीकी छोरी कामीलाई” जस्ता उखान टुक्काले कामी जातिलाई होच्याउने र अपमान गर्ने सन्देश दिएकाले त्यसलाई समावेश नगरेको भए कार्यक्रम अझ सार्थक हुने थियो।

तालिका ५.४.४

क्र.सं.	मिति	समय/ अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०१६/३/१५	बेलुकी ८:३० देखि ८:४५ सम्म १५ मिनेट	मोतीलाल नेपाली कमला हेमचुरी दलित सेवा संघ	जातीय छुवाछूत अन्त्य गर्न राजनैतिक पार्टी र सरकारको नीतिगत सवाल सम्बन्धमा	नेपाली काँग्रेसका सभापति एवं पूर्व प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला	रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम दलित जागरण

यो कार्यक्रम सत्तारूढ राजनैतिक पार्टी नेपाली काँग्रेसको छुवाछूत अन्त्य गर्ने सवालमा नीतिगत कुरा के छ, दलित समुदायलाई राष्ट्रविकासको मूल धारमा ल्याउने सम्बन्धमा के सोच छ, चुनावी घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका कुराहरु व्यवहारमा कसरी कार्यान्वयन गरिनेछ भन्ने संचालकहरुको प्रश्नमाथि कार्यक्रमका सहभागीले पार्टीका जिम्मेवार व्यक्तिका हैसियतले दलित समुदायको विकासका लागि संसद्मा विधेयक नै पारित गराई शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक रूपमा अगाडि बढाउदै लैजाने कार्यक्रम रहेको जानकारी गराउनु भएको छ। यही तथ्य श्रोताहरुलाई जानकारी गराइएको छ।

यो कार्यक्रम बेलुकी ८:३०-४५ को समयमा प्रसारण गरिएको छ। ताजा चुनावी परिणामसँगै नयाँ सरकारको गठन भइरहेको समयमा प्रसारण गरिएको हुँदा अधिकांश श्रोताहरुले सुन्ने मौका पाएको श्रोता-प्रतिक्रिया रहेको छ। यस कार्यक्रमको अगाडि पर्यटन कार्यक्रम तथा पछ्याडि महिला जागृति कार्यक्रम प्रसारण गरिएको छ। कार्यक्रमका प्रस्तोताहरुको ज्ञान, सोच र रुचिको स्तर धेरै राम्रो र स्तरीय रहेको तथा जातीय छुवाछूतको अन्त्यका लागि विगत १५ वर्षदेखि लागिपरेको र सचेत र संघर्षशील दलित युवाहरु भएको पाइन्छ। कार्यक्रमको श्रव्यस्तर प्राविधिक कारणले अलि प्रस्ट छैन। प्रश्नकर्ताको प्रश्न राम्ररी बुझिएको छैन।

तालिका ५.४.५

क्र.सं.	मिति	समय/ अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५७/५/१	बेलुकी ८:३० देखि ८:४५ सम्म १५ मिनेट	मन्तेश्वरी राजभण्डारी गोपाल गुरागाई	छुवाछूतको चलनको कारण दलित समुदायको विकासमा परेको प्रभाव र त्यसको समाधानको उपायका सम्बन्धमा दैलेख जिल्लाको वस्तुस्थितिको आधारमा व्यक्त गरिएको	जनक राई मानव शास्त्रका शोधकर्ता	रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम हाकाहाकी

प्रस्तुत सामग्रीमा दलित समुदायको विकासका लागि सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रबाट उपलब्ध गराइएको गाई, भैसी पालनको ऋणको व्यवस्था तथा जातीय भेदभावको चलनको कारण त्यसबाट दलित समुदाय लाभान्वित हुन नसकेको तथ्यमाथि प्रकाश पारिएको छ। दैलेख जिल्लाका दलित बाल-बालिकालाई लिटो खुवाउन स्कूलमा समेत जातीय भेदभाव गरेको,

११ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

दूध विक्री गर्न नपाएको घटनाबारे प्रकाश पारिएको छ। जातीय भेदभावकै कारण दलित समुदायको आर्थिक र सामाजिक विकास हुन नसकेको तर त्यसको मुख्य जरो राजनैतिक कारण भएको, छुवाछूत अन्त्य गर्न गरिएका सामाजिक आन्दोलनहरू सीमित ठाउँमा गरिएको र अपर्याप्त भएको, छुवाछूतको अन्त्य गरी दलित समुदायको विकास गर्न आर्थिक विकासभन्दा राजनैतिक रूपमा सशक्तीकरण गर्नु पर्ने कुराको सन्देश दिइएको छ। यस सामग्रीप्रति दलित श्रोताहरूले सकारात्मक प्रतिक्रिया जनाएको पाइएको छ।

प्रस्तुत कार्यक्रमको प्रसारण समय बेलुकी ८:४० मा रहेको र समय अवधि ५ मिनेट रहेको छ। छोटो समयमा पनि संवाद शैलीमा सहभागितामूलक ढंगले प्रभावकारी रूपमा विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ। यस कार्यक्रमका प्रस्तोताको स्तर, रुचि र ज्ञान स्तरीय र पर्याप्त रूपमा रहेको पाइन्छ। साथै कार्यक्रमका सहभागी त्रि.वि.मा प्राध्यापन पेसामा संलग्न र विषयवस्तुको गहिरो अध्ययन भएका व्यक्ति हुनुहुन्छ।

यस कार्यक्रममा दूध बेच्न नपाएका तथा स्कूलमा जातीय भेदभावको अपमान भोगेका दलितहरूको अनुभूतिसमेत समेटिएको भए अझ सान्दर्भिक हुने थियो।

तालिका ५.४.६

क्र.सं.	मिति	समय/अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०१७/६/३	बेलुकी ८:३० देखि ८:४५ सम्म १५ मिनेट	गोपाल गुरागाईं	काठमाडौंको महापुराणमा दलित समुदायको समेत सहभागिता र जनकपुरमा सहभोजमा सहभागी हुने गैर दलितहरूलाई गंगाजलले चोख्याएर मात्र घरभित्र पस्न दिएको घटना सम्बन्धमा	कार्यक्रम संचालकले ररेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम गरी रिपोर्ट प्रस्तुत गरेको	रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम हाकाहाकी

प्रस्तुत कार्यक्रममा हिन्दू धर्म र जातीय भेदभावको असरबारे आलोचनात्मक ढंगले विश्लेषण गरिएको छ। विश्व हिन्दू महासंघका वर्तमान अध्यक्ष नारायणप्रसाद पोखरेलले हिन्दू धर्ममा सुधार गरी छुवाछूतको अन्त्य गर्न राजधानी काठमाडौंमा महापुराण लगाई दलित समुदायलाई समेत सहभागी गराई क्रान्तिकारी अभियान थालेको भए तापनि गाउँ-वस्तीमा त्यसको कुनै असर पर्न नसकेको यथार्थ जानकारी गराइएको छ। उदाहरणका रूपमा जनकपुरमा सोही समयमा बहुजातीय सहभोजमा सहभागी भएका गैर दलित व्यक्तिहरू गंगाजल खाएर मात्र घरभित्र प्रवेश गर्न पाएको घटना उल्लेख गरिएको छ। यसबाट हिन्दू धर्मका अनुयायीहरू छुवाछूतको मामिलामा अझै कट्टर रहेको र सानोतिनो प्रयास र सुधारबाट हिन्दू धर्ममा छुवाछूत अन्त्य हुन नसक्ने यथार्थ प्रस्ट्याउँदै दलितहरूलाई समावेश गराई देशको राजधानी काठमाडौंमा संचालन गरिएको महापुराण कार्यक्रम औचित्यहीन भएको पुष्टि गरिएको छ।

१२ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

यस कार्यक्रममा गंगाजल खान वाध्य भएका जनकपुरका हिन्दू भक्तजन, काठमाडौंको महापुराण कार्यक्रममा सहभागी दलितहरु र विश्व हिन्दू महासंघका अध्यक्षको प्रतिक्रिया पनि प्रसारण गरिएको भए अझ प्रभावकारी हुने थियो।

तालिका ५.४.७

क्र.सं.	मिति	समय/ अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५७/७/२५	बिहान ८:३० देखि ८:४५ सम्म १५ मिनेट	चक्रमान विश्वकर्मा उद्धवसिंह चन्दारा (दलित गैर सरकारी संस्था महासंघ)	संविधान दिवसको सन्दर्भमा दलित मुक्तिको सवाल	पूर्वसभामुख दमन नाथ हुंगाना, सांसद ऋषिबाबु परियार, अधिवक्ता टेक ताम्राकार	रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम चिन्तन चौतारी

प्रस्तुत कार्यक्रममा संविधान कार्यान्वयनको दश वर्षको अवधिमा छुवाछूत अन्त्य गर्ने सवालमा तथा दलित समुदायले आफूना मौलिक हक-अधिकार उपभोग गर्न पाउने सवालमा वर्तमान संविधान कति प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भयो? भन्ने सन्दर्भमा श्रोताहरुलाई सन्देश दिइएको छ। सामग्री सहभागितामूलक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। छुवाछूत अन्त्य गरी दलित समुदायको विकास गर्ने सवालमा वर्तमान संविधानमा पर्याप्त व्यवस्था भएको तर त्यसलाई कार्यान्वयन गराउन सरकारको इच्छाशक्तिको अभाव रहेको कुरा पुष्टि गरिएको छ। साँच्चै रूपमा छुवाछूत अन्त्य गर्न संविधानमा थप व्यवस्था गरी विशेष ऐन लागू गर्नुपर्ने, छुवाछूतको अपराधलाई सरकारवादी मुद्दा बनाउनु पर्ने र त्यसका लागि दलित समुदाय संगठित भई एकीकृत आन्दोलन संचालन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ।

यो कार्यक्रम बिहान ८:३०-४५ को समयमा १५ मिनेट प्रसारण गरिएको छ। यस कार्यक्रमको अगाडि जनस्वास्थ्य कार्यक्रम र पछाडि विज्ञापन तथा बिहान ९ बजेको समाचार प्रसारण गरिएको छ। कार्यक्रमका प्रस्तोताको स्तर राम्रो र विषयवस्तुको ज्ञान र रुचि गहिरो छ। कार्यक्रमका सहभागीहरुको स्तर उच्च श्रेणीको रहेको, विषयवस्तुका लागि आवश्यक र सुहाउँदो बौद्धिक व्यक्तित्वहरु हुनुहुन्छ र संविधान मस्यौदा समितिका सदस्य, नीतिनिर्माता र कानून कार्यान्वयनकर्ता हुनुहुन्छ। कार्यक्रमको श्रव्य स्तर प्रस्ट सुनिने र बुझिने छ।

तालिका ५.४.८

क्र.सं.	मिति	समय/ अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५७/८/११	बेलुकी ८:४५ देखि ८:५५ सम्म १० मिनेट	विक्रम परियार हिरालाल विश्वकर्मा स्थानीय विकास मन्त्रालय दलित वर्ग विकास समिति	बुद्ध धर्म र छुवाछूत सम्बन्धमा लेख तथा जनचेतना जगाउने कविता तथा श्रोताहरुको नाम	भिक्षु अश्वघोष द्वारा लिखित लेख र श्रोताहरुका कविता	रेडियो नेपालबाट प्रसारित कार्यक्रम जनचेतना

प्रस्तुत कार्यक्रममा छुवाछूत र बुद्धधर्मका बारेमा सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ। छुवाछूतका विरुद्ध भगवान् गौतम बुद्धले गरेको प्रयासबारे श्रोताहरुलाई जानकारी गराइनुका साथै सैद्धान्तिक रूपमा बुद्धधर्ममा छुवाछूत नभएको प्रष्ट्याउँदै तर पछि अल्पज्ञानी विभिन्न जातक व्यक्तिहरु भिक्षु बनेको कारण छुवाछूतको व्यवहार गरिएको तथ्य औल्याइएको छ। कार्यक्रमको बाँकी समय श्रोताहरुको नाम पढ्नुका साथै जागृतिमूलक कविताहरु पनि वाचन गरी जनचेतना जगाउने सन्देश श्रोताहरुलाई दिइएको छ। छुवाछूतको व्यवहार नैतिक रूपमा पाप र कानूनी रूपमा अपराध भनी हीनताबोध नगर्न पनि श्रोताहरुलाई सन्देश दिइएको छ।

प्रस्तुत सामग्री राती ८:४५-५५ सम्म प्रसारण गरिएको छ। यस कार्यक्रमको अगाडि पर्यटन कार्यक्रम नासो र पछाडि राती ९ बजेको समाचार प्रसारण गरिन्छ। प्रस्तुत सामग्रीका प्रस्तोताको प्रस्तुतीकरण राम्रो र स्तरीय छ र रुचि पनि गहिरो छ। तर ज्ञान भने अझै बढाउन आवश्यक छ। कार्यक्रममा समावेश गरिएको लेखका लेखक, बौद्धधर्मको गहिरो अध्ययन भएका एक व्यक्ति हुनुहुन्छ भने कविता पठाउने श्रोताहरु क्याम्पसमा अध्ययनरत सचेत युवाहरु हुनुहुन्छ। सामग्रीको श्रव्य स्तर राम्रो रहेको र प्रस्ट बुझिने छ। तर रेडियो नेपालको प्राविधिक समस्याको कारण यो कार्यक्रम राप्ती अञ्चलदेखि पश्चिम सर्तवेभ बैन्डमा मात्र सुन्न सकिने भएकाले व्यापक श्रोताहरुले सुन्न पाएनन्। छुवाछूत सम्बन्धमा बौद्धधर्म र हिन्दू धर्ममा भएको तार्किक अन्तरबारे अझ गहिरिएर सामग्री प्रस्तुत गरिनुपर्ने आवश्यकता छ।

तालिका ५.४.९

क्र.सं.	मिति	समय/ अवधि	संचालक	विषयवस्तु	सहभागी	कैफियत
१.	२०५६/५/६	बेलुकी ९:०५ देखि ९:१५ सम्म १० मिनेट	सुशील शर्मा भगीरथ योगी	३६ औं मुलुकी ऐन दिवसको सन्दर्भमा नेपाल सन्दर्भ विशेष कार्यक्रम नयाँ बिहानीको प्रतीक्षामा नेपालका दलित	हिरा विश्वकर्मा सी.के. लाल चक्रमान विश्वकर्मा दीपकज विश्वकर्मा	बी.बी.सी नेपाली सेवामा प्रसारित पहिलो कार्यक्रम

नेपालको दलित आन्दोलनको इतिहासमा सर्वप्रथम जातीय छुवाछूतका सवालमा बी.बी.सी.बाट स्तरीय र रोचक ढंगले प्रसारण गरिएको यो पहिलो कार्यक्रम हो। २०२० सालमै मुलुकी ऐन लागू गरिसकिएको र ०४७ सालको संविधानले छुवाछूतको व्यवहारलाई अपराध घोषित गरी दण्डसजायको व्यवस्था गरिसक्दा पनि व्यवहारमा किन छुवाछूत अन्त्य हुन सकिरहेको छैन र अब के गर्नु आवश्यक छ, त भन्ने कुराको जानकारी श्रोताहरूलाई दिइएको छ। लामो समयदेखि दलित आन्दोलनमा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थामा कार्यरत, सरकारी निकायमा कार्यरत तथा लेखक-पत्रकारजस्ता व्यक्तित्वहरूको भोगाइ, अनुभूति र विश्लेषण प्रस्तुत गरी ठोस सन्देश श्रोताहरूलाई दिइएको छ। छुवाछूत अन्त्य गरी दलित समुदायलाई अगाडि बढाउन सरकार र राजनैतिक पार्टीहरू प्रतिबद्ध नभएको र त्यसका लागि स्वयं दलितहरू पनि दोषी भएको ठहर गर्दै राजनैतिक पूर्वाग्रहभन्दा माथि उठेर सामाजिक आन्दोलन अगाडि बढाउनु पर्ने र त्यसका लागि राजनैतिक प्रतिबद्धताको खाँचो रहेको कुरा औँल्याइएको छ।

प्रस्तुत सामग्री राती ९:०५ देखि ९:१५ सम्म १० मिनेट प्रसारण गरिएको छ। सामग्री ज्यादै स्तरीय ढंगले रोचक एवं प्रभावकारी रूपमा प्रसारण गरिएको छ। यसमा प्रस्तोताको स्तर ज्यादै परिपक्व र स्तरीय रहेको छ। साथै रुचि र ज्ञान पनि पर्याप्त नै छ। बी.बी.सी. नेपाली सेवा व्यापक श्रोताहरूले सुन्ने हुनाले यो सामग्री व्यापक रूपमा श्रोताहरूसम्म पुगेको छ। कार्यक्रमका सहभागीहरू पनि विषयवस्तुका बारेमा गहिरो अध्ययन र जानकारी भएका व्यक्तिहरू भएकाले प्रस्तुत सामग्री ज्यादै स्तरीय रहेको छ। यस प्रकारको कार्यक्रम निरन्तर रूपमा प्रसारण गरिनु अति आवश्यक छ।

कार्यक्रमहरूका कमजोरीहरू

सरकारी स्तरबाट संचालित कार्यक्रम दलित समुदायकै व्यक्तिले संचालन गरेको भए तापनि सरकारी नियन्त्रण बढी भएको, गाउँ-बस्तीमा घटेका घटनाका

१५ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

वारेमा थोरै मात्र चर्चा गरेको, श्रोताहरूको नाम पढ्नमा मात्र बढी समय खर्च गर्ने गरेको पाइन्छ। सरकारको जिम्मेवार पदमा रहेका व्यक्तिको समेत विचार प्रस्तुत गरिँदैन। औपचारिकता पूरा गर्ने ढंगले संचालित छ। संचालकहरूलाई थप प्रशिक्षणको आवश्यकता रहेको छ।

गैर सरकारी क्षेत्रबाट संचालित कार्यक्रममध्ये दलित जनजागरण रेडियो कार्यक्रमले श्रोताहरूमा व्यापक प्रभाव पारेको छ। संचालकहरू स्वयं दलित छन्। तर प्रस्तुतीकरणमा विविधता र रोचकता कम छ, तयार पारिएका सामग्रीमा रेडियो नेपालबाट सेन्सर बढी गरिन्छ, श्रोत-साधनको अभावमा समय थोरै छ, संचालकहरूलाई थप प्रशिक्षणको आवश्यकता छ। हाल रेडियो नेपालको प्राविधिक कारणले बेलुका ८:३० देखि प्रसारण हुने यो कार्यक्रम राप्ती अञ्चलदेखि पश्चिमका श्रोताहरूले सुन्न सक्दैनन् मिडियम वेभ बैण्डमा।

गैर सरकारी क्षेत्रबाट संचालित मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रमले दलितका सवालमा २०% मात्र कार्यक्रम प्रसारण गरेको पाइन्छ। दलितको सवालमा सहानुभूतिपूर्वक मात्र सामग्री प्रसारण गरिएको पाइन्छ। नाटक विधामा सामग्री प्रस्तुत गर्दा दलित पात्रहरूलाई पूर्ण सम्मान दिन नसकिएको पाइन्छ। समय र स्रोत-साधन पर्याप्त भएर पनि दलितका सवाललाई कम प्राथमिकता दिएको पाइन्छ।

गैर सरकारी क्षेत्रबाट संचालित हाकाहाकी रेडियो पत्रिका कार्यक्रमको प्रस्तुतीकरण ज्यादै स्तरीय र प्रभावकारी छ। तर दलित सवालमा थोरै समय मात्र सामग्री प्रसारण गरिन्छ। सहानुभूतिपूर्वक गैर दलितबाट संचालित कार्यक्रम भएर पनि हुन सक्छ। विषयवस्तुको संकलन र प्रस्तुतीकरण कार्यमा दलितलाई सहभागी गराइएको पाइँदैन।

गैर सरकारी क्षेत्रबाट संचालित कार्यक्रम चिन्तन चौतारीका हालसम्म प्रसारित कार्यक्रम सन्तोषजनक पाइएका छन्। तर बिहानको ८:३० देखि ८:४५ को समय भएकाले अधिकांश श्रोताहरूले सुन्न नसक्ने समयमा परेको हुँदा समय परिवर्तन गर्नु आवश्यक छ।

सामुदायिक रेडियो सगरमाथाबाट प्रसारित सामग्रीहरू स्तरीय र प्रभावकारी तथा जनमुखी छन्। अन्य कार्यक्रमहरूको तुलनामा प्रस्तुतीकरण पनि राम्रो छ। प्रभाव क्षेत्र उपत्यकाभित्र मात्र भए पनि यसले श्रोताहरूलाई राम्रो सन्देश दिन सकेको छ। तर रेडियो सगरमाथाबाट प्रसारण हुने सामग्रीमा दलितको सवालमा थोरै सामग्री मात्र प्रसारण गरिएको छ। प्रसारित सामग्रीहरूमा जातीय भेदभावको शिकार भएका गाउँ-बस्तीका पीडित व्यक्तिहरूको भोगाइ र अनुभूति प्रसारण भएको पाइँदैन। साथै सरकारका नीति निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताहरूसँग छलफल चलाइएको पाइँदैन। कार्यक्रम संचालनमा दलित समुदायको सहभागिता छैन।

समग्रमा सवै कार्यक्रमहरूमा दलितहरूको इतिहास, संस्कृति र पहिचानका बारेमा सामग्री प्रसारण नगरिएको, गैर दलितले संचालन गरेका कार्यक्रममा सहानुभूति मात्र झल्केको र समानुभूति नभएको पाइन्छ। भने दलित संचालकहरूमा प्रस्तुतीकरण कलाको स्तर नउठेको र स्रोत-साधनको अभाव भएको पाइन्छ।

रेडियो कार्यक्रममा कार्यरत दलितहरू

दलित समुदायका व्यक्तिहरू रेडियो कार्यक्रममा संलग्नताको इतिहास केलाउँदा

१६ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

२०४२ सालदेखि संलग्न भएको र ती व्यक्तिहरु रेडियो नेपालमा कर्मचारीका रुपमा नियुक्ति भएको पाइन्छ। तर ती व्यक्तिहरु नीतिनिर्माण र कार्यान्वयन गर्ने तहमा नभएका कारण दलित मुद्दामा रेडियो कार्यक्रम संचालन गर्न चाहेर पनि खासै भूमिका खेल्न नसकेको पाइन्छ। तर दलित समुदायका व्यक्तिहरु रेडियो कार्यक्रम संचालकका रुपमा मात्र प्रस्तुत हुँदा पनि आम दलित समुदायको आत्मसम्मान र मनोबल बढ्न गएको पाइन्छ। दलितहरुको उपस्थिति भए नभएको जान्ने उद्देश्यले कान्तिपुर एफ.एम., सगरमाथा एफ.एम., प्ले एफ.एम. र मेट्रो एफ.एम. मा सर्वेक्षण गरिँदा यी सबै स्टेसनमा दलितको प्रतिनिधित्व नभएको पाइयो।

तालिका ५.५: रेडियो प्रसारणमा संलग्न दलितहरु

क्र. सं.	व्यक्तिको नाम	संलग्न संस्था	संलग्न अवधि	कैफियत
१.	उद्धवसिंह चन्दारा	रेडियो नेपाल: उद्घोषक	२०४२ सालदेखि उद्घोषकमा	रेडियो नेपालबाट दलित सवालमा कार्यक्रम प्रसारण
		दलित सेवा संघ दलित गैर सरकारी महासंघ	२०५२ फागुन १ देखि २०५३ सम्म २०५७ असोज ६ देखि	गर्न गराउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको
२.	कमल वि.के. निर्मोही	रेडियो नेपाल: उद्घोषक	२०५० सालदेखि उद्घोषक	
३.	मीना स्वर्णकार	दलित सेवा संघ	२०५२ फागुन १ गतेदेखि २०५४/१२/३० सम्म	दलितको सवालमा भारतको अध्ययन भ्रमण गरी फर्किँदा दुर्घटनामा परी निधन भएको
४.	साबु गदाल	रेडियो नेपाल	२०५४-५५	उद्घोषक
५.	शारदा विश्वकर्मा	दलित सेवा संघ	२०५२ वैशाखदेखि	उद्घोषक
६.	गजाधर सुनार	दलित सेवा संघ	२०५२ वैशाखदेखि २०५३	उद्घोषक
७.	गणेश कालिराज	दलित सेवा संघ	२०५४ देखि हालसम्म	उद्घोषक
८.	चक्रमान विश्वकर्मा	दलित सेवा संघ दलित गैर सरकारी संस्था महासंघ	२०५२ माघदेखि हालसम्म २०५७ असोज ६ देखि	कार्यक्रम संचालक

१७ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

९.	हिरालाल विश्वकर्मा	दलित वर्ग विकास समिति	२०५६/८/१ देखि	उद्घोषक
१०.	अनिता परियार	दलित वर्ग विकास समिति	२०५६/८/१ देखि	उद्घोषक
११.	पविता परियार	दलित वर्ग विकास समिति	२०५६/८/१ देखि	उद्घोषक
१२.	विक्रम परियार	दलित वर्ग विकास समिति	२०५६/८/१ देखि	उद्घोषक
१३.	सपना बस्याल	दलित गैर सरकारी संस्था महासंघ	२०५७/९/१ देखि	उद्घोषक
१४.	सुभाषकुमार दर्नाल	दलित गैर सरकारी संस्था महासंघ	२०५७/९/१ देखि	उद्घोषक

दलित सवालमा रेडियो कार्यक्रम संचालन गर्नमा नेपालको इतिहासमै दलित सेवा संघले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। दलित सवालमा रेडियो कार्यक्रमको संचालनमा खडेरी परेको बेला एउटा सानो सामाजिक संस्था दलित सेवा संघले रेडियो कार्यक्रम संचालन गर्दा नेपाली समाजमा सुनौलो विहानी उदाएको आभास हुन्छ। यस कार्यक्रमको संचालनबाट बहिराहरुले सुन्न पाए, लाटाहरुले बोल्न पाए र लँगडाहरुले सजिलो गरी हिँड्न पाए। दलितको सवालमा स्वयं दलितहरुकै बोली रेडियो नेपालबाट बज्दा, गाउँ-बस्तीमा भएका जातीय थिचोमिचोका पीडा गाउँ-बस्तीकै दलितहरुले रेडियो नेपालबाट प्रस्तुत गर्न पाउँदा दलित बस्तीमा साँच्चिकै जागरणको मुहान फुट्न गई ४० लाख दलितहरुको आत्मबल बढाउने काम हुन गएको छ। २०५२ साल फागुनदेखि दलित सेवा संघले दलित सवालमा केन्द्रित रही रेडियो कार्यक्रम संचालन गरेपछि, २०५५ सालदेखि वाध्य भएर सरकारी स्तरबाट पनि रेडियो कार्यक्रम संचालन गरियो। अन्य गैर सरकारी क्षेत्रका सचेत व्यक्तिहरु पनि यस कार्यक्रमप्रति आकर्षित भई रेडियो कार्यक्रम संचालन गरेको पाइन्छ। हाल दलित सवालमा जनचेतना र चिन्तन चौतारी कार्यक्रम संचालन भई त्यसमा थप नयाँ रोचकता तथा विविधता थपिएको छ।

हाल रेडियो कार्यक्रममा संलग्न दलितहरुको स्थिति मूल्याङ्कन गर्दा महिला र पुरुषको समान सहभागिता रहेको पाइन्छ। क्रियाशीलताको रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा सरकारी कर्मचारीका रूपमा कार्यरत व्यक्तिहरुले खुलेर दलित सवालमा कार्यक्रम संचालन गर्न र सिर्जनात्मक प्रतिभा देखाउने अवसर नपाएको देखिन्छ, भने सरकारद्वारा संचालित दलित वर्ग विकास समितिको रेडियो कार्यक्रममा संलग्न व्यक्तिहरु करार सेवामा कार्यरत रहेको हुँदा जागिरे मनस्थितिमा रहेकाले सरकारमुखी भएर सामग्री प्रस्तुत गर्नु पर्ने वाध्यता छ। गैर सरकारी क्षेत्रबाट महासंघ र दलित सेवा संघमा संलग्न व्यक्तिहरुमा दलित समुदायप्रति प्रतिबद्ध र

१८ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

जवाफदेही रहेको र अध्ययन र रुचि हुँदाहुँदै पनि राम्रो प्रशिक्षणको अभावमा चाहेजति सामग्रीहरू अझै प्रस्तुत गर्न सकिएको छैन भने स्रोत साधनको अभाव (विदेशी सहयोग) र रेडियो नेपालको सेन्सरसिपले त्यसमा थप अवरोध खडा गरेको छ। साथै रेडियो कार्यक्रम संचालकहरू एक आपसमा अनुभव आदान-प्रदान गर्ने नभई प्रतिस्पर्धीका रूपमा खडा भएको स्थिति छ। रेडियो कार्यक्रम संचालकहरूमा दलित सवालमा गहिरो ज्ञान र अध्ययन हुनु आवश्यक छ। प्रस्तुतीकरण र विषयवस्तुको छनौटमा थप प्रशिक्षण, अध्ययन भ्रमण र गैर दलित रेडियो कार्यक्रम संचालकहरू बीच वारम्बार अन्तरक्रिया हुनु आवश्यक छ।

सामुदायिक रेडियो सगरमाथा र बीबीसी नेपाली सेवामा समेत दलित समुदायका व्यक्तिहरू संचालकका रूपमा काम गर्ने अवसर पाएमा विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा थप उर्जा मिल्ने भई दलित सवालमा रेडियो कार्यक्रम सशक्त रूपमा प्रसारण गर्न सकिने स्थिति रहेको छ। समग्रमा गैर दलितसँगको स्रोत-साधन सामाजिक पहुँच र दलितसँगको अनुभूति पहिचानको समायोजन गर्न सकिएमा कार्यक्रमहरू अर्थपूर्ण रूपमा संचालन भई समाज-परिवर्तनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जानेछ।

निचोड र सुझावहरू

क) कार्यक्रमका लागि सुझाव: अनुसन्धानको क्रममा कार्यक्रमका बारेमा खट्टकिएका केही कमजोरीहरू छन्। अनि रेडियोमा विभिन्न दलित कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेका व्यक्तिहरूका विचारमा ती कार्यक्रमहरूको सुधारका उपायहरूलाई निम्नअनुसार बुँदागत रूपमा राखिएको छ।

- १) “दलितको सवालमा संचालित कार्यक्रम आपसमा मित्रता कायम गर्ने खालको हुनुपर्‍यो, आक्रमक शैलीमा सामग्री प्रस्तुत गर्नु भएमा प्रस्तुतीकरणमा सुधार हुनु आवश्यक छ,” रेडियो नेपालका उपनिर्देशक पाण्डव सुनुवार भन्नुहुन्छ। “हाल दलित जनजागरण कार्यक्रम धेरै आक्रमक ढंगले संचालन भएको छ। यसबाट समाजमा थोरै प्रभाव पर्दछ।” भन्ने राय सुनुवारको छ।
- २) “दलित सवालमा हाल संचालित कार्यक्रमको समय पर्याप्त छ,” मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रमकी संचालिका प्रेक्षा ओझा भन्नुहुन्छ। “तर संचालित कार्यक्रमको प्रस्तुतीकरणमा सुधार ल्याउनुका साथै निरन्तरता दिनु आवश्यक छ।”
- ३) दलित सवालमा हाल संचालित कार्यक्रमको प्रस्तुतीकरण तथा विषयवस्तु छनौटमा सुधारको खाँचो छ। त्यसैले कार्यक्रम संचालकहरूलाई थप प्रशिक्षण र उनीहरूले आपसमा अन्तरक्रिया गर्नु आवश्यक छ।
- ४) दलित प्रस्तोताहरूले संचालन गरेको कार्यक्रमलाई दलित श्रोताहरूले पूर्ण रूपमा आत्मसात् गरे पनि कार्यक्रम प्रस्तुतिमा सबै पक्षबाट सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ५) गैर दलित प्रस्तोताहरूको कार्यक्रमलाई मूल्याङ्कन गर्दा प्रस्तुतीकरण स्तरीय हुँदाहुँदै पनि विषयवस्तु चयनमा संचालकहरू संवेदनशील छैनन्। यी संचालकहरू विषयवस्तु छनौटप्रति जिम्मेवार हुनु जरुरी छ।

ख) दलित सवालमा रेडियो कार्यक्रम प्रसारण गर्न इतर विषयहरूमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू: रेडियो

१९ नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति

कार्यक्रम संचालन गर्नका लागि भौतिक पृष्ठभूमि र पूर्वाधारको पनि आवश्यक हुन्छ। त्यसैले कार्यक्रम संचालन गर्नु बाहेक ती कार्यक्रमको तयारीका निम्ति अन्य ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुराहरु यस्ता छन्:

- १) विगतका समयमा कुन कार्यक्रमहरु कहिले प्रसारण भए भन्ने अभिलेख कुनै पनि रेडियो स्टेसनमा सुरक्षित छैन। कमसेकम सबै रेडियो स्टेसनहरुले पहिला प्रसारित कार्यक्रमहरुको अभिलेख राम्रोसँग राख्नु पर्ने आवश्यकता छ।
- २) पहिले प्रसारित कार्यक्रमहरुको अडियो रेकर्ड पनि व्यवस्थित रुपमा राख्ने काम अबै भएको छैन। ती कार्यक्रमहरुको पुनर्मूल्याङ्कन र रेडियोसम्बन्धी गरिने अनुसन्धानका निम्ति ती कार्यक्रमहरुको रेकर्ड पछिसम्म उपलब्ध हुने गरी रेडियो स्टेसनहरुमा सुरक्षित हुनु जरुरी छ।
- ३) सम्भव भएसम्म रेडियो नेपालबाट प्रसारित हुने कार्यक्रमहरुमा सरकारले आर्थिक रुपमा आवश्यक सहूलियत दिनुका साथै लगानी पनि गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ४) दलित तथा गैर दलित रेडियो कार्यक्रम संचालकहरुलाई विभिन्न प्रशिक्षण प्रदान गरिनु पर्दछ।
- ५) सरकारी तथा सामुदायिक एफ.एम. रेडियो स्टेसनहरुमा दैनिक रुपमा दलित सवालमा कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्ने र निःशुल्क रुपमा समय उपलब्ध गराउनु अति आवश्यक छ।
- ६) विभिन्न रेडियो स्टेसनहरुमा संचालकको रुपमा दलितहरुलाई समावेश गराइनु पर्दछ। यसबाट दलित मुद्दामा संवेदनशीलता बढ्न गई बढी मात्रामा कार्यक्रम प्रसारण हुनेछन्।
- ७) सरकारले वार्षिक बजेटको कम्तीमा ५ प्रतिशत रकम यस कार्यक्रमका लागि विनियोजन गर्नु पर्दछ। आजसम्म एउटा कार्यक्रम स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट हप्तामा १ पटक मात्र संचालन गरिएको छ। अरु सबै कार्यक्रम विदेशी सहयोगबाट संचालन भएका छन्।
- ८) नेपालमा कार्यरत विभिन्न दातृसंस्थाहरुले पनि आफ्नो वार्षिक बजेटको कम्तीमा १ प्रतिशत रकम यस कार्यक्रमका लागि विनियोजन गर्ने परिपाटी बसालिएमा कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन सकिनेछ।
- ९) दलित मुद्दामा रेडियो तथा टेलिभिजनमा समेत प्रभावकारी रुपमा कार्यक्रम संचालन गर्न एक अक्षयकोष खडा गरी त्यसको व्याजबाट कार्यक्रम संचालन गरिनु आवश्यक छ।
उपर्युक्त बुँदाहरुलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिएमा निश्चित रुपमा सामाजिक र वैचारिक क्रान्तिका लागि एउटा अर्थपूर्ण कदम हुनेछ।
- ग) थप अनुसन्धानका लागि सुझाव: दलित सवालमा संचालित रेडियो कार्यक्रमहरुलाई व्यवस्थित र स्तरीय रुपमा प्रभावकारी ढंगले दीर्घकालीन रुपमा संचालन गर्न निम्न विषयमा थप अध्ययन-अनुसन्धान गर्नु आवश्यक देखिन्छ:
 - १) दलित सवालमा संचालित रेडियो कार्यक्रममा राज्यले किन लगानी गरेको छैन? त्यस विषयमा राज्यलाई कसरी जवाफदेही गराउन सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा।
 - २) कार्यक्रम संचालनका लागि विदेशी दाताको सट्टा स्वदेशी दाताहरु जुटाउन सकिने सम्भावनाका सम्बन्धमा।
 - ३) दलित प्रस्तोताहरुले संचालन गर्ने कार्यक्रमहरु गैर दलितहरुलाई किन आङ्गमक लाग्छन्? भन्ने सम्बन्धमा।

समग्रमा जातिवादी वर्णव्यवस्थाले नेपाली समाजलाई जति आक्रान्त पारेको छ, मानसिक दासता र अन्धविश्वास थुपारेको छ, धार्मिक संकीर्णता र पूर्वाग्रहपूर्ण मनोवृत्ति थुपारी मानिसहरूलाई जति विवेकहीन र अर्धपागल बनाउने मुख्य कारकका रूपमा काम गरेको छ, त्यति अन्य कुनै कुराले पनि समाजलाई प्रभावित पारेको छैन। यसबाट कुल जनसंख्याको २०% संख्यामा रहेका दलितहरू त प्रभावित छन् नै समाजमा दलित बाहेकका ८५% भन्दा बढी नेपालीहरूले पनि कुनै न कुनै रूपमा जातिवादी वर्ण व्यवस्थाको प्रभावमा परी अबैद्य छुवाछूत र जातीय भेदभावको व्यवहार गरिरहेको पाइन्छ। जन आन्दोलन २०४६ पश्चात् प्राप्त बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको निर्बाध उपभोग गर्न दलितहरूले अबैद्य पाइरहेका छैनन्। अतः यस विषयमा सबै क्षेत्रबाट प्राथमिकताका साथ थप खोज-अनुसन्धान र विकासमुखी कार्यक्रमहरू अभियानका साथ संचालन गरिनु अति आवश्यक छ। वास्तवमा चार जात, छत्तीस वर्णमा आधारित सामाजिक संरचनालाई नभत्काउँदासम्म मानिसलाई जन्म र जातको आधारमा होइन उसको योग्यता र क्षमताको आधारमा मान-सम्मान गर्ने मूल्य र मान्यता स्थापित नहुँदासम्म जातीय भेदभाव यथावत् रहने निश्चित छ। अतः सीप र कलाका धनी, नेपालको एकीकरण, आधुनिकीकरण, प्रजातन्त्रीकरण अभियानमा निर्णायक योगदान दिने दलितहरूको पन्चैवाजा, नौमति वाजा, राष्ट्रिय पोशाक दौरा सुरुवाल, राष्ट्रिय हतियार खुकुरी, नेपालको मौलिक पहिचान मादल र सारङ्गीका सर्जक दलितहरूको योगदानको खोज-अनुसन्धान गर्दै उनीहरूलाई आफ्नै जन्मभूमिमा आत्मसम्मान र स्वाभिमानका साथ बाँच्न पाउने वातावरण सृजना गर्नु प्रत्येक सचेत नेपालीको कर्तव्य हुन आएको छ। संचार माध्यमहरू, रेडियो, टी.भी. र पत्रिकाहरू मार्फत सामाजिक परिवर्तनका लागि संचार भन्ने अभियानका साथ सामाजिक क्रान्तिको अभियान अगाडि बढाउनु आवश्यक छ, समयको माग भएको छ। अनि मात्र नेपाली समाज, न्यायपूर्ण र समतामूलक समाजमा रूपान्तरण हुने पूर्वाधार तयार हुनेछ।

सन्दर्भसामग्री स्रोत व्यक्ति

१. पाण्डव सुनुवार - उपनिर्देशक, रेडियो नेपाल
२. बमबहादुर थापा जिताली - रेडियो नेपाल
३. घमराज लुइटेल् - रेडियो सगरमाथा
४. किरण पोखरेल - रेडियो सगरमाथा
५. मन्टेश्वरी राजभण्डारी - हाकाहाकी रेडियो कार्यक्रम
६. प्रेक्षा ओझा - मानव अधिकार र शिक्षा रेडियो कार्यक्रम इन्सेक
७. सुशील शर्मा - वीवीसी नेपाली सेवा
८. हिरालाल विश्वकर्मा - जनचेतना कार्यक्रम
९. शारदा विश्वकर्मा - दलित जनजागरण कार्यक्रम
१०. उद्धवसिंह चन्दारा - कार्यक्रम चिन्तन चौतारी

